

slobodno vreme i ljudske potrebe

nikola poplašen

Nije nam namera — u nastojanju da problematizujemo odnos radnog i slobodnog vremena u onoj meri i u onom smislu koliko i kako je to relevantno za problematiku potreba — da filosofski ispitamo i diskurzivno osvetlimo kategoriju »vreme«, mada bi (i) to bio jedan logičan početak, naime, postavljanje premisa iz kojih bi, tako, bilo razložnije izvoditi određene tvrdnje.

Počnimo s razlikovanjem kategorije »vreme« s fizičkog, psihološkog i društvenog stanovišta. *Fizičko vreme* je izraz toka prirodnih procesa, k svetski dovedeno percepcija da su neki predmeti u univerzalnom poretku stvari promenili svoj položaj, mesto. Kao svest o biološko-fiziološkom ritmu vlastitog organizma, fizičko vreme predstavlja (osvećeno) iskustvo vlastitog tela. Zato je saznanje o smrti, vlastitoj smrtnosti, vremenita kategorija vezana za involuciju biofizioloških procesa, ili pak njihovo nasilno gašenje. Obrnuto, kada bi čovek imao mogućnost da se distancira od iskustva tela, on bi se osećao besmrtnim, večnim. *Psihološko vreme* izvodimo iz subjektivne (pojedinačne) reakcije svesti na činjenice prirodnog toku stvari. Ono je, prema tome, ne samo osvećeno iskustvo ovoga ritma, nego i, k tome, kvalitativna reakcija, doživljaj čiji je pro-tok sa-merljiv smislom koji ono ima unutar pojedinačnog života. Zbog toga je moguće da različiti pojedinci istu (konvencionalnu) iz-merenju količinu vremena dožive kao »trenutak ili kao »večnost«. Sastavim će različito, na primer, zaljubljenici doživeti zajednički provedenu noć od pojedinca koji očekuje da se sutradan desi događaj odlučujući po njegov život. Ili, sastavim je drugaćiji doživljaj vremena neurotičnog penzionera i deteta u igri; dok on čeka da unuk završi za sebe interesantnu igru iako da mu prode poslepodnevna »večnost«, dotele de te biva iznenadeno pojavom sumraka ili osećajem gladi i izmorenosti. Primere bi mogli redati u beskraj. *Društveno vreme* predstavlja rezultat potrebe racionalnog regulisanja i koordinacije delovanja ljudi unutar šire ili uže društvene grupe.¹ Pomenuti penzioner i unuk, u odstavku društvenog merenja vremena, ne bi se nikako mogli sporazumeti o pro-toku vremena. Zato je društveno vreme konvencionalno nametanje određenih matriča kojima se tako procenjuje psihološko vreme. I ove matrice vezane su, u principu, za percepciju uočljivog prirodnog toku. Zapadnoevropska kodifikacija kalendara izvedena je, u osnovi, iz zapažanja određenog kretanja zvezda. Daljim lomljenjem usitnjavanjem ustanovljavaju se i sat i druge formalne, »objektivne« mere vremena.

Društveno, konvencionalno merenje vremena postepeno je »izgubilo iz vidu« svoj razlog i poreklo. Umesto harmonizacije subjektivnog doživljavanja prirodnog ritma i društvene egzistencije individuuma, društveno vreme se konstituiše kao posебičan, nezavisan, »prirodan« itd. tok, upravo u onoj meri u kojoj određuje, ustrojava i definije psihološko vreme kao pojedinačan doživljaj. Hladni ujednačeni i ireverzibilni tok vremena pojedinac doživljava kao silu izvan njega, kojeg se valja primjeriti, podrediti ili (eventualno) suprotstaviti. Upravo u onoj meri u kojoj apstraktnim, formalizovanim, mehaničkim tokom »čistog« vremena pojedinac sa-merava vlastiti život, upravo u toj meri to »čisto vreme« opstoji kao otuđeno vreme, kao vreme koje determiniše, kvantifikuje i partikularizuje pojedinca. Potiskivanjem, osakačenjem i gubitkom ljudskog smisla vlastitog doživljaja unutar individualnog načina egzistencije, pojedinac je potražio meru (ne) ljudskosti svojih doživljaja u ustanovljenju »meraća vremena« koji na apstraktan, jedinstven način vrednuju i kvantifikuju život (otuđene) pojedinačne egzistencije, njenu zbilju, njenu šta i kako jest kroz koliko jest. Ne samo da je otuđenje pojedinca uslovljeno otuđenjem vremena, nego je i otuđenje vremena omogućeno otuđenjem pojedinca.

Zato je distinkcija »radnog« i »slobodnog« vremena izraz parcializacije otuđenog života sa stanovišta (otuđenog) »čistog vremena«; ono je izraz otuđenja i iskaz unutar otuđenja.

Zato je i istorijsko prevazilaženje diskrepacije radnog i slobodnog vremena utemeljeno izvan onog kriterijuma koji ih (formalno) razdvaja — u konstituciji jedinstvenog vremena kao vremena slobode, u konstituciji vremena koje se bez ostatka i bez dodatka ispunjava autentičnim ljudskim sadržajima, te se na taj način ne doživljava kao (neko) »vreme«, nego je, naprosto, »prostor za ljudski razvitak«.

Ovaj zahtev ostaje prazan, apstraktan i neutemeljen, na to nas Marks nedvosmisleno upućuje, ukoliko se ne respektuju mogućnosti koje proizilaze iz dijalektike radnog i slobodnog vremena unutar otuđenja, pa nam se te mogućnosti javljaju kao šansa, perspektiva i zbilja probaja okvira koji ih čine samo mogućim, latentnim.

Nije Marks bez razloga u tendencijskom odnosu radnog i slobodnog vremena pronašao osnovu za tvrdnju da kapital »... radi na svom vlastitom ukidanju kao oblika koji gospodari proizvodnjom«.² Ne radi se (samo) o markiranju granice na kojoj treba da se fixira veličina radnog odnosno ne-radnog vremena. Mada se radi i o tome: o redukciji potrebnog radnog vremena na minimum; o postavljanju viška radnog vremena kao uslova života i smrti (»question de vie et de mort«) potrebnog vremena; o tendenciji kapitala »...s jedne strane da stvara slobodno vrijeme a s druge strane da ga pretvara u višak rada«; o »uštedi radnog vremena i stvaranju »velike količine slobodnog vremena«; o, napokon, »ekonomisanju vremenom«, na što se »svodi sva ekonomija«.³ Radi se (i) o prevazilaženju »antagonističkog oblika« slobodnog vremena, o anulirajući kapitalističke dominacije proizvodnjom koja raspoloživo vreme čini »izgubljenim vremenom«. Radi se o nalaženju revolucionarnog, radikalnog elementa u medusobnom uticaju radnog, i raspoloživog, slobodnog vremena, vremena izvan rada, njihovom medusovljavanju. Jer, kao što je redukcija rada, radnog vremena, uslov uvećanja raspoloživog, slobodnog vremena, tako je i uticaj ne-radnog vremena na produktivnost rada, njegov produktivni uticaj, uslov redukcije rada, radnog vremena, mogućnost uvećavanja samoga sebe.

Dakako, dok radno vreme egzistira kao mera bogatstva, i »slobodno vreme egzistira u suprotnosti i zahvaljujući suprotnosti prema višku radnog vremena. To drugim riječima, znači postavljanje cijelog vremena individualuma na golog radnika, njegovo potčinjavanje pod rad«.⁴ Ova Marksova anticipacija (kao da deskribuje empirijski uočljivu reprodukciju kapitala (tj. rada), kako kroz proširenje obnavljanje ciklusa proizvodnje roba, talko i kroz takvo organizovanje i usmeravanje pojedinačnog ponašanja i potrošnje kojim održavaju i stimulisu onu činjenicu koja ih, kao takve, i pre-postavlja (tj. kapital=rad).⁵

Iz ovih razloga je konstitucija jedinstvenog vremena (osmisljenog, društvenog vremena kao »prostora za ljudski razvitak«) založena u mogućnosti druge i drugačije proizvodnje, drugačije ljudske delatnosti i drugačije ljudske zajednice (odnosno čoveka, što je isto) Ovu perspektivu Marks veže kako za »višu djelatnost«, opću proizvodnju snagu društvenog mozga, »scientific power«, tako i za »sudbinu« oslobođenog, raspoloživog vremena, za angažovanje oko humanog, ljudskog organizovanja i usmeravanja i »koristenja« tog raspoloživog vremena. Kako?

»Viša djelatnost«, nauka i umetnost predstavljaju potenciju kapitala kojeg guraju napred — vrhuncu njegovog (samo) razvoja, isto kao što njih kapital »vuče«, gura i (nehotice) postavlja pred svoju »unutrašnju granicu«, kao granicu samu. A granica kapitala može biti samo u istorijskom osuđivanju rada (time i deobe vremena na radno i ne-radno), kroz premeštanje učinaka rada u učinke više delatnosti, scientific power, nauke, u učinke koji su, tako, nužno oblikovani sadržajem, smislom, humanim jezgrom slobodnog vremena. »Velika povjesna strana kapitala«, njegova slobodonosna uloga, upravo se desava, treba da se desi, kroz (samo)postavljanje radnika uz bok »samostalno djelujućem opredmećenom radu«, koji je, tako i time, suvišan kao radnik, iako kao praktično bice mora kontrolisati, nadgledati, racionalno urediti itd. na nove temelje postavljenu proizvodnju. Odista, što bi čovek činio ono što »može dati stvarima da učine za njega«.

Naravno da će »viša delatnost«, nauka i umetnost, kakve uočavamo i s kojima uočavamo, pretrpeti bitnu izmenu; ne samo u smislu aplikacije rezultata, nego i kao rezultat aplikacije drugačije proizvodnje (drugačijeg odnosa čoveka spram prirode uopšte), kao rezultat ljudske prakse i života unutar autentične zajednice. A u isto vreme su (mislimo na »višu delatnost«, nauku i umetnost) nepotpuna i deformisana anticipacija svoga budućeg oblika, potisнутa i pritisnuta funkcijom koju im je »dodelila« istorija, anticipacija koja se manifestuje radikalizacijom i radikalizovanim ljudskim delima, ostvarenjima i usmerenjima, kao (i) bleskom individualnih egzistencija (istina retkog), čija tu-i-famo pojava začduje i zadivljuje u opštoj »hladnoj struci«.

Šta je, u svemu ovome, s ljudskim potrebama?

Ništa drugo do da su potrebe u svemu ovome. Jer re-produkcijom potreba pod krunom rada, unutar njegove deobe na radno i raspoloživo vreme (ukoliko je to raspoloživo vreme u funkciji rada), čovek se re-produkuje kao rad-nik, kao biće čije potrebe proizilaze iz rada, iz kulturnih modaliteti kao učinaka rada, ne iz njega samog, ne iz čoveka kao čoveka. Zato pojedinac subjektivno, psihološki, podelu vremena matricom rada ne doživljava kao društveni čin intendiran potrebom usaglašavanja i koordinacije svog delovanja s drugim ljudima kao (sa) delatnicima, nego kao nezavisnu silu koja je izvan i iznad njega. Na kraju krajeva, pojedinac vreme uopšte ne doživljava subjektivno, kao subjekt (naravno, u principu), jer i ono što ocenjuje kao lični, vlastiti doživljaj, intimu, vrednuje, samerava i procenjuje matricom rada, njenim kvalitetom i njenim bo-nitetom.

Ali, to je samo deo istine. Jer, raspoloživo vreme, kao ne-radno vreme, ne može biti apsolutno u funkciji rada, radnik nije ne-čovek *in toto*; zato je raspoloživo vreme slobodno vreme onoliko koliko je »prostor za ljudski razvitak«, koliko je vreme stvaranja, kreacije, samopotvrđivanja radikalnim ljudskim potrebama.

Naravno da radikalizacija potreba — u vezi sa stanovištem slobodnog vremena — nije jednosmerna: najpre radikalizacija potreba kroz slobodno vreme, u njegovom krilu, pa zatim ka radikalizaciji rada, oslobođenju od rada, »odstranjenju rada«. Ovo stanovište je, u napred naznačenom kontekstu, kao deo istine, naravno ispravno. Ne samo u univerzalnom smislu, kao »velika povijesna strana kapitala«, nego i konkretno-empirijski, u nizu pojedinačnih slučajeva: bavljenje kreativnom, stvaralačkom delatnošću unutar slobodnog vremena (najčešće) određuje pojedincu karakter delačnosti (naročito u budućem) u evidentnom šareniju zanimanja, njegov društveni položaj, ljudski habitus uopšte, itd.

Ali nema istinski slobodnog vremena bez promena u karakteru rada (njegove kontrakcije, minimalizacije i, na kraju, odstranjenja), a promena u karakteru rada već upućuje i već izražava potrebu da se sam rad menja, potrebu menjanja rada i menjanja radom. Zar promene u karakteru savremene tehnologije rada nisu dovele samo rad-ništvo pred formulaciju smisla, načina i dometa (klasne) borbe, pred radikalizovanu artikulaciju svojih potreba i postavljanje prostora radikalnih potreba, kao neprestani izazov?

To što sadržaji radnog i slobodnog vremena kontinuirano menjaju položaj uzroka i posledice, uslovljeno je, uopšte, njihovom relacijom. Ali kada ne budu postojali kao relati, kada ta relacija bude stvar (pred)istorije, neće biti ni potreba re-produkovanih radnim vremenom, nasuprot i pored onih koje proizilaze iz slobodnog vremena. Vreme će biti ljudsko vreme, a potrebe u celini ljudske, radikalne.

NAPOMENE:

¹ Uporedi tekst Jean Zieglera, *Društveno vreme industrijskih društava u usponu*, »Kulturni radnik«, 4/71, str. 121—139., koji prezentira kategoriju društvenog vremena s obzirom na specifična iskustva nekih afričkih plemena.

² Karl Marks, *Temelji slobode* (izbor iz *Grundriesse*...), Naprijed, Zagreb 1976, str. 287.

³ Ibid., str. 296. i dalje.

⁴ Ibid.
⁵ Naravno da je Marks zapazio i drugu stranu slobodnog vremena: »Slobodno vrijeme — koje je dokolica i vrijeme za višu djelatnost — pretvorilo je svog vlasnika prirodno u jedan drugi subjekt i kao taj subjekt on tada ulazi u neposredan proces proizvodnje. Taj je proces u isti mrah disciplina, u odnosu na nastajućeg čovjeka, i djelatnost, eksperimentalna nauka, materijalno stvaralačka i opredmećujuća nauka u odnosu na nastalog čovjeka, u čijoj glavi egzistira akumulirano znanje društva. Ibid., str. 301—302.

⁶ Up. Ibid., str. 135, 285—286

za čovekov prostor¹

dušan prodanović

Otuđenje čovjeka, uopće svaki odnos u kojem se čovjek nalazi prema samome sebi, ostvaruje se i izražava tek u odnosu u kojem se čovjek nalazi prema drugim ljudima.²

Na kraju prošlog veka i početkom ovog, pojedina ljudska naselja, urbane aglomeracije kapitalističkog sveta, postaju polovi izrazite koncentracije velikog broja stanovnika. Urbana eksplozija dovele je mnoge gradove u traumatičnu, kancerogenu situaciju, koja se najdrastičnije manifestovala na planu kvaliteta života, stanovanja, najširih radnih slojeva.

Otuda poruka kongresa »urbanista progresista«³, održanog u Atini 1933. godine, o neophodnosti planiranja zdravije i kvalitetnije životne sredine, s više sunca, zelenila i prostora u ljudskim naseljima, ima svoju duboko humanu dimenziju. Matenjali ovog kongresa temelj su teksta *Atinska povijela*, u kojoj se, slobodno možemo reći, stanovanje ističe kao centralni problem urbane misli i prakse.

Povelja i njene ideje proizvod su odgovarajućih društveno-ekonomskih odnosa, kao i uslovi stanovanja koje kritički pokušavaju da prevaziđu. Ujedno su zatećeni društveni uslovi, iskazani kroz klasne interese i potrebe, jedino mogući okvir njihovog opredmećenja, materijalizacije.

Pogledajmo koji se interes kapitalističke klase i do kojih granica vezuje za unapređenje kvaliteta života, stanovanja radnika.

Razvojem kapitalističkog sistema svako dalje povećanje viška vrednosti uslovljeno je porastom produktivnosti rada. Zato su kapitalisti životno zainteresovani za zdravog, sposobnog radnika, ali ne za radnika kao konkretnu ličnost, jedinku, nego za radnika uopšte, radnika kao apstraktну ličnost, prototip, koji je stvaralač viška vrednosti. Sve ono što je usmereno ka povećanju radnih sposobnosti eksplorisane klase, odgovara interesu i potrebama kapitalista, ali do materijalnih okvira koje oni sami, kao vlasnici sredstava za proizvodnju, određuju, diktiraju. Svako prelaženje tog limita znači »prelivanje« profita, vraćanje viška vrednosti u ruke onih koji su ga i stvorili. »Radnik postaje utoliko siromašniji, ukoliko proizvodi više bogatstava, ukoliko njegova proizvodnja dobiva više na moći i opsegu.«⁴

Na drugoj strani imamo organizovanu borbu radničke klase usmerenu ka preuzimanju sredstava za proizvodnju u svoje ruke. Ta borba nalazi svoj izraz i na području pitanja podizanja kvalitete života, stanovanja radnih ljudi, a mogući nivo kvaliteta života jasno im je određen njihovim mestom u kapitalističkom sistemu proizvodnje.

Možemo ipak reći: bez obzira koliko su im to bile name-re ili ne, ideje »urbanista progresista« imale su svoju realnu osnovu i u interesu i potrebama kapitalističke klase.

Ukazali smo na to kako kapitalista gleda na radnika, njegovu ličnost, pa nam ostaje da razmotrimo i poimanje »urbanista progresista« o čovjeku, njegovoj ličnosti, njegovim stvarnim potrebama.

U *Atinskoj povijeli* piše da se život »razvija samo u onoj meri u kojoj se uskladjuju dva kontradiktorna principa koja rukovode ljudskom ličnošću: individualno i društveno«⁵ i insistira da je »puni procvat ličnosti u okvirima društvenosti.«⁶

Ovde su ljudska ličnost, individualno i društveno postavljene u prvi plan. Razmotrimo samo to: o kakvoj ličnosti je tu reč, o kakvom čovjeku?

On je »istovetan na svim širinama i u okrilju svih kultura, čovek je, sa Le Korbizjeom određen skupom poznatih psihofizioloških konstanti, koje su otkrili kompetentni ljudi (biolozi, lekari, fizičari i hemičari, sociolozi i pesnici).«⁷

Mada »urbanisti progresisti« govore o različitim uticajima i kulturnim sredinama, njihove brojne realizacije širom sveta nisu potvrdile te stavove. Naprotiv, polazeći od hipotetičnog čovjeka, multiplicirajući njega i njegove potrebe, oni produžuju tipske sredine, koje su na makro i mikro planu isto toliko odraz bezličnosti, kao i multiplicirani hipotetični čovek od kojeg polaze. Očigledno je da takve sredine teško mogu odraziti način života svojih korisnika, jer se u procesu planiranja nije ni pošlo od njih kao konkretnih ličnosti, njihovih stvarnih po-

